

11. Longman Dictionary of Contemporary English. Fourth edition. – Longman Dictionaries, 2005. – 1700 p.
12. Mort S. Original Selection of New Words. – Longman, Longman Guardian, 1986. – 219 p.
13. Random House Webster's Unabridged Dictionary. – New York, Random House. – 2001. – 2229 p.
14. Zandvoort R. W. Wartime English. Materials For a Linguistic History of World War II. – Westport, Connecticut, Greenwood Press Publishers, 1957. – 253 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дмитро Василенко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри практики та фонетики англійської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Наукові інтереси: англійська лексикологія, словотвір, соціолінгвістика.

СЕМАНТИКА НАРОДНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ (на матеріалі Кіровоградщини)

Тетяна ГРОМКО (Кіровоград, Україна)

Народні географічні терміни становлять значний семантичний і структурний інтерес. При спільності географічної семантики спостерігається ряд семантико-словотвірних моделей, серед яких є як утворення, представлені в інших слов'янських мовах, українських говорах, так і вузьколокальні діалектизми.

Semantics and structure of folk geographic terms are interesting to study. Word building models, which are found in other Slavonic languages, Ukrainian patois as well as in local dialects, manifest the identity of geographic semantics.

Встановлення принципів і моделей культурної мотивації, що лежить в основі номінації географічних реалій, є однією із актуальних і перспективних проблем у сучасному мовознавстві. Дослідження української народної географічної термінології було, є і залишатиметься актуальним, до того ж у багатьох аспектах. По-перше, це поповнення діалектної бази на рівні цієї тематичної групи, яке у своїй перспективі орієнтоване на укладання “Словника народних географічних термінів України”, по-друге, народна географічна термінологія – це апелятивний арсенал, традиційно досліджуваний ономастами, і по-третє, природно, що діалектологічні студії у цій галузі дають матеріал для подальших досліджень з етимології, лексики, словотвору тощо. До того ж, ґрунтовне знання місцевої лексики, особливо географічної, дає можливість визначити, як практично формувалася українська мова у живому мовленні носіїв. Про актуальність дослідження свідчить значна наявність праць багатьох слов'янських дослідників (Е.Григорян [1], Р.Малько [5], М.Тостой [8], І.Яшкін [11], Є.Черепанова [9,10], Т.Марусенко [6,7] та ін.). Однак ця робота потребує подальшого системного продовження.

Проведене нами дослідження народних географічних термінів (далі, як і для *географічна термінологія*, – ГТ) Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини) [3] показало, що ця лексична група є досить чисельною (1787 лексем та їх варіантів [4]) і важливою частиною загальнонародної мови. Діалектні й говіркові особливості зумовлюють значну варіативність ГТ за фонетичним та словотвірним оформленням, що спричиняється до їх синонімічного використання, увиразнення місцевого мовлення тощо.

Становлення, розвиток і функціонування народної ГТ визначається рядом позамовних і власне мовних факторів, які перебувають у тісному взаємозв'язку. Особливості рельєфу, гідрографії та природних умов Кіровоградщини як частини лісостепу і степу, а також ведення господарства знайшли своє відображення в семантиці досліджуваних ГТ. Загальна характеристика географічних умов регіону показує типові властивості рівнинного рельєфу [3: 5-6], що, у свою чергу, знаходить відображення в семантичній мотивації назв ГО.

Зафіксовані в говірках Центральної України ГТ становлять в основному сформовану термінологічну мікросистему, яка репрезентує відповідну сукупність понять і має складну внутрішню структуру. З огляду на значення лексичні одиниці утворюють певну систему, у межах якої виділяється 24 ЛСГ, об'єднаних на основі спільної узагальнюючої семантики (близько 270 сем) та протиставлених за рядом ДО. Спільними для всіх ГТ виявляються такі основні ДО: 'розмір ГО', 'форма', 'наявність/відсутність рослинності', 'функціональне призначення'. До додаткових віднесені 'заболоченість/незаболоченість', 'місце розташування відносно інших ГО'.

У «Тематичній групі назв на позначення рельєфу» виділяється 3 підгрупи, що позначають рельєф та його частини, ГО, пов'язані з рельєфом, і шляхи сполучення (усього понад 800 лексем та їх варіантів). У межах лексичних підгруп вищелюється 12 ЛСГ, які містять близько 120 сем, об'єднаних на основі спільної узагальнюючої семантики та протиставлених за рядом ДО. Об'єднуючими для всіх ЛСГ виявляються такі ДО: 'розмір', 'форма', 'наявність/відсутність рослинності'; відмінними – 'заболоченість/незаболоченість', 'місце розташування відносно інших ГО', 'функціональне призначення'.

«Тематична група географічних назв на позначення рослинного покриву» складається з трьох ЛСГ: «ліс», «луг», «поле», які виявляють значну відмінність між собою. Так, у системі ЛСГ «ліс» функціонує понад 300 назв та їхніх варіантів, які виражають 52 семи, а в ЛСГ «луг» нараховується лише 85 лексем, що реалізуються у 7 семах. Щодо ДО, то для аналізованих ЛСГ вони не є спільними. Лише ознака 'розміщення відносно іншого ГО' частково реалізована в кожній з них. Звертає на себе увагу ряд лексем з семантикою 'випалене місце', представленою в усіх трьох ЛСГ (див. також далі сему 'випалене місце на болоті'). Це семантично близькі, часто метафоричні утворення з коренями *-гор/-гар-, -пал-*.

«Тематична група назв на позначення водних об'єктів та їх частин» складається з двох підгруп: 1) назви на позначення болота і 2) назви протічних і непротічних вод та їх частин. З них значні чисельні переваги має група назв на позначення водних об'єктів та їх частин – понад 430 лексем та їх варіантів. Однак і ЛСГ «болото» представлена досить великою кількістю ГТ (близько 60 одиниць). Приміром, сему 'болото (в загальному значенні)' репрезентують 68 лексем та їх варіантів.

Важливим джерелом формування ГТ та їх семантичної структури виступає переосмислення основ, у зв'язку з чим виявлено ряд способів перенесення значень, семантичних ланцюгів, а також повторюваність останніх, що відносяться до різних ГТ, які, на перший погляд, логічно далекі один від одного, однак семантично пов'язані (*лелека, лотка, шарабан*).

Одним з основних джерел поповнення народної ГТ є перехід назви одного ГО на інший, так звані коливання значень у середині географічної лексики. Проведений аналіз засвідчив, по-перше, перехід назв макрореалій на ГТ, які позначають ГО незначного розміру (напр., *водоспад* 'падіння води на місці невеликого прямовисного уступу річища', *пристань* 'місце водопою', *шахта* 'місце добування глини, піску'), по-друге, семантичні ланцюги і моделі семантичної мотивації цих утворень в основному підтверджують закономірності розвитку ГТ, які виявлені й обґрунтовані в роботах інших дослідників (напр., 'яр' ↔ 'ліс' – *байрак*, 'болото' ↔ 'калюжа' – *багно, болото*), а також на місцевому ґрунті ('ліс' ↔ 'долина' – *діброва*, 'тиха течія річки' ↔ 'ділянка водойми' ↔ 'мілина' ↔ 'грядка городніх культур' – *плесо*, 'підвищення' ↔ 'купа' ↔ 'насип піску біля річки' ↔ 'мілина' ↔ 'острів' ↔ 'тверда дорога' – *насип*).

Важливою для формування ГТ є нетермінологічна лексика і лексика інших термінологічних систем. Перетворення останніх у назви на позначення ГО відбувається переважно шляхом метафоризації або метонімізації, внаслідок яких реалізується ряд продуктивних семантичних моделей, що в багатьох випадках підтверджує відомі в мові чи в інших діалектах семантичні закономірності (напр., 'ліс за породою дерев' ↔ 'дерево' – *береза, сосонка*, 'болото' ↔ 'рослиність' – *мох, баговіння*, 'поле після збирання певної рослини' ↔ 'рослина' – *картошка, пшінка*), а в деяких випадках є новими ('частина тіла людини або тварини' ↔ 'ознака рельєфу' – *лоб, ріг, зуб*; 'предмет побуту' ↔ 'ГО' – *дзеркало, петля*). Найбільш типовим і дуже продуктивним є вживання назв посуду в якості назв рельєфу (*бадя, котел, лійка*) і назв людського тіла на позначення гідрооб'єктів (*головиця, горловина*). Серед менш продуктивних такі семантичні моделі 'тварина, птах' ↔ 'ГО' – *баранці, гусак, журавель*, 'геометрична фігура' ↔ 'ГО' – *угол, круг*; 'частина будівлі' ↔ 'ГО' – *вікно, стінка*, 'одяг і його деталі (кравецькі назви)' ↔ 'ГО' – *рукав, клопоть, штани*.

Дослідження показало, що виявлені семантичні мотиваційні моделі залежать від уявлень, які лежать в основі внутрішньої форми. Чіткої диференціації мотивів не доводиться спостерігати ні в народних поглядах, ні у принципах номінації ГО. У зв'язку з цим характерною особливістю народних ГТ досліджуваного ареалу є розхитування чітких

семантичних меж. Це виявляється у переважному використанні назв, які позначають кілька ГО, що, у свою чергу, є ознакою полісемії. Кількість полісемантичних ГТ та їх форм сягає 1367 одиниць (близько 76,5 %). Відповідно моносемантичні одиниці становлять 420 ГТ (близько 23,5 %). При цьому семантична структура ГТ характеризується надзвичайно широкою амплітудою значень: набір сем коливається від 1 (*горбуняк, затінь, теча*) до 12 (*балка, левада*). Виявлена особливість свідчить про неuzuальний характер багатьох зафіксованих одиниць, які ще не набули ознак спеціальних термінів і з функціонально-семантичного погляду становлять периферію власне географічної термінології.

За сферою вживання і характером семантичної структури ГТ об'єднуються у три групи: загальноновживані (близько 130 одиниць, напр., *низовина, колодязь, купа*), діалектні (більша частина: *лісняк, лиса гора, пасовисько* тощо) і специфічні для окремих говірок (незначна частина, напр., *бар'як, прогайвина, рятак, шандори*).

Співвідношення функціонуючих у досліджуваному ареалі загальноновживаних, діалектних і специфічних для окремих говірок ГТ неоднакове. У ряді випадків домінуючою стала літературна назва з певними модифікаціями (напр., *яр 'яр'*, *яр, що висох'*, *'яр у лісі'*, *'яр, що поріс лісом'*). Подекуди немаркована ознака в літературній мові на діалектному рівні може виступати і як додаткова (напр., *лісок 'узлісся'*, *'клин лісу'*, *луг 'луг'*, *'луг заливний'*, *'низина, поросла травою'* та ін.). Переважають діалектні ГТ або загальноновживані лексеми зі специфічними для місцевого мовлення семами (*балка 'підвищення'*, *копанка 'поляна в лісі, просіка'*, *островок 'мілина'*, *'межиріччя'*). Значно менше слів має географічне значення, характерне лише для окремих говірок (напр., *белебень 'рівнина'*, *кагат 'штучно вирита яма'*, *солонець 'водна поверхня серед болота'*). Специфічними є оказіональні семи, антонімічні до значень тих же ГТ у літературній мові (напр., *діл 'довге підвищення'*, *берег 'яр'*). Відповідно до сфер функціонування й семантичних зрушень ареальне поширення різних лексем і сем є неоднаковим, про що свідчать підготовлені за результатами дослідження картосхеми.

Сучасний стан народної ГТ Центральної України – це наслідок, по-перше, давніх контактів автохтонних прото- чи східнослов'янських діалектів й української мови з іншими мовами (переважно слов'янськими) і, по-друге, взаємодії сучасних українських діалектів і говірок, а також пізніших впливів слов'янських (переважно російської) мов на українську мову та її діалекти. У зв'язку з цим більшість досліджуваних ГТ має спільнослов'янське коріння і характеризується спорідненою семантикою та деякими засобами її вираження (насамперед основами і набором так званих «географічних», або «локативних» афіксів).

Запозичені ГТ становлять незначну групу. Серед них виразно виділяються і знаходять свої семантичні паралелі з автохтонними лексемами росіянізми (*наводненіє, питушнік* та ін.), болгаризми (*гуре, зме, побряго*), молдаванізми (*болване, постате*). Окрім фонетико-морфологічних змін, що сталися при адаптації таких слів, семантика запозичень, як правило, трансформується в межах однієї ЛСГ (напр., болг. *камак* і укр. *камінь 'окремий камінь'*).

Крім семантичних особливостей, народна ГТ Центральної України, зокрема Кіровоградщини, містить багато інших цікавих зв'язків і властивостей (фонетичних, словотвірних, морфологічних та ін.), вивчення яких доповнить уявлення про розвиток місцевого мовлення й засвоєння краю. Тому проведене дослідження є лише одним з необхідних кроків на шляху до повнішого пізнання цілісної картини формування лексико-граматичної системи української мови й умов її функціонування.

Значна варіативність за фонетичним, морфологічним і словотвірним оформленням спричиняє існування великих синонімічних рядів ГТ «Тематичної групи назв на позначення рельєфу», що позначають одне й те ж поняття (напр., *сему 'підвищення'* передають 52 лексеми та їх варіанти, *сему 'дорога'* – 50 одиниць). Найчисельнішою у плані вираження є ЛСГ на позначення низини та пов'язаних з нею ГО – *яру, долини* – і *підвищення*, зокрема його частин: напр., *'схил гори, горба, підвищення'* – 52 лексеми, *'вершина підвищення'* – 33. ГТ, що передають особливості рельєфу з різними модифікаціями значень (семантично марковані), представлені меншою кількістю утворень: *'дорога, вимощена каменем'* – 18, *'рівнина біля річки'* – 4. Особливий інтерес серед лексем зі спільною семантикою становлять ГТ, генетично не пов'язані між собою. У цьому плані помітно виділяються лексеми, що репрезентують семи *'окремий камінь'*, *'печера'*. Найтипівішими для багатьох ЛСГ є

численні групи похідних з прозорими твірними основами *-діл-, -рівн-, -низ-, -яр-, -верх-, -вис-, -гор-, -горб-, -камін-, -ліс-*, які семантично пересікаються.

«Тематична група географічних назв на позначення рослинного покриву» включає ГТ, об'єднані за спільною семантикою. Вони становлять не дуже чисельні синонімічні ряди (від 2 до 28 одиниць). Найбільша кількість сем пов'язана з характеристикою лісу за породою дерев: 'березовий ліс', 'сосновий ліс', 'зарослі горіху' тощо. До найчисельніших за кількістю форм вираження належать семи 'прогалина в лісі, просіка' (41 лексема та її варіанти), 'зарослі кущів' (38), 'необроблене поле' (32), 'поле' (30), 'купа гілля, лісового сміття' (28). Стосовно ГТ з останніми семами, спостерігається етимологічна їх неспорідненість.

Проведений аналіз «Тематичної групи назв на позначення водних об'єктів та їх частин» виявив у її межах такі особливості: ДО, виявлені в мікрополях «болото» і «води», різні. Це пояснюється специфікою описуваних водних об'єктів. Так, у ЛСГ «болото» виленовуються загальні ознаки 'розмір', 'розміщення відносно інших ГО' та окремі місця – 'мокре місце між двома узгір'ями', 'місце, де було болото', 'болотна яма' тощо. Стосовно протічних і непротічних вод, окрім 'ГО (в загальному значенні)', основна група сем характеризує частини цих водних об'єктів: 'витік, початок річки', 'звивина у руслі річки', 'загата' та ін. (всього 44 семи).

Аналіз орографічних термінів («Тематична група назв на позначення рельєфу») нерідко свідчить про непропорційне співвідношення репрезентантів семантичних опозицій: напр., 'великий горб' (4 лексеми): 'невеликий (невисокий) горб' (10), 'вершина підвищення, поросла травою' (1 лексема): 'вершина підвищення, вільна від рослинності' (6).

Більшість ЛСГ «Тематичної групи географічних назв на позначення рослинного покриву» характеризується досить чисельними рядами споріднених похідних: ЛСГ «ліс» – від *ліс*, ЛСГ «луг» – від *луг, залив, затон, пасти* тощо. Для ЛСГ «поле» таке явище малохарактерне: *пустище, пустка, пуца*. Семантичні опозиції в доліджуваних ЛСГ реалізуються досить симетрично [2: 113]: напр., 'оброблене поле': 'необроблене поле', що відзначено і в дослідженнях інших мовознавців. Зафіксовані також ГТ з оказіональним значенням: *гай* 'земельна ділянка, поросла бур'яном', *піч* 'випалене місце в лісі'.

Синонімічні ряди ЛСГ «протічні води» і «стоячі води» «Тематична група назв на позначення водних об'єктів та їх частин» визначаються відзначаються як лексично найчисельніші: напр., 'течія річки' (41 лексема), 'джерело' (40), 'калюжа' (25), 'мілина' (37). При цьому звертає на себе увагу неспорідненість переважної більшості з них (напр., 'вир у річці' – *водоверть, коловорот, кручало, бакай, омут, бурхлинка, шуриша, 'мілина' – міль, брід, жаб'ятник, цапляник, плесо, коса*). Найбільш типовими для багатьох ЛСГ є численні деривати з твірними основами, функціонуючими в літературній мові: *-болот-, -баг-рік-, -став-, -кал-, -берег-, -глиб-, -міл-* та ін.

У межах тематичних груп помічено цілий ряд семантичних зрушень. Напр., Серед ГТ «Тематичної групи назв на позначення рельєфу» фіксуються вже досліджувані мовознавцями на базі ГТ інших регіонів семантичні моделі: 'верх' ↔ 'низ' (*балка, байрак*) та специфічні для досліджуваних говірок моделі: 'рівнина' ↔ 'низина' (*діл, низ*), 'поле' ↔ 'рівнина' (*степ, толока*). Деякі ГТ в плані семантичних переходів виходять за межі аналізованої тематичної групи: 'яр' ↔ 'джерело' (*ривчак*), 'прірва' ↔ 'вир у річці' (*круча*), 'рівнина' ↔ 'низина' ↔ 'ліс' (*левада*).

Проведений аналіз тельмо- і гідрографічних термінів («Тематична група назв на позначення водних об'єктів та їх частин») показує ряд семантичних зрушень. Вони спостерігаються, по-перше, в середині тематичної групи (напр., 'річка, джерело' ↔ 'русло річки' ↔ 'течія річки' ↔ 'ділянка водойми' ↔ 'криниця' (*вода*); 'тиха течія річки' ↔ 'ділянка водойми' ↔ 'водна поверхня серед болота' ↔ 'мілина' (*плесо*). Крім вище вказаних метонімічних переходів виявлені назви на позначення ГО, утворені шляхом метафоризації, зокрема семантичний перехід 'частина тіла людини' ↔ 'ГО' (*головиця, горловина*), 'птах' ↔ 'криниця' (*гусак, журавель, лелека*), а також утворені способом синекдохи (напр., *камінь 'кам'янистий берег'*).

У межах тематичної групи назв на позначення рослинного покриву помічено ряд семантичних зрушень: напр., модель взаємопереходу 'ліс'↔'гора', 'ліс'↔'луг', що реалізується в ГТ, які передають назви лісу за розташуванням відносно інших ГО, зокрема, з ознаками 'ліс розташований біля ГО' і 'ліс із переважанням певних ГО'. ГТ на позначення луку також також репрезентують семантичні переходи 'луг'↔'інший ГО' (*берег, плавні, толока*), а лексеми зі значенням «поле» функціонують на межі власне *nomina loci* та назв оро рельєфу.

У системі ЛСГ «Тематичної групи назв на позначення рельєфу» реалізуються загальновоживані (*низинка, кювет, могила*), діалектні (*вертьоба, ровень, шпиль*) і вузькодіалектні (*річковина, фоса*) ГТ. Щодо «Тематичної групи географічних назв на позначення рослинного покриву», тут загальновоживані (*ліс, поляна, бур'ян, чагар*), діалектні (*гамуз, заливняк, згарище*) і специфічні для окремих говірок (*гуре, прогайвина, сміттяка*). Відповідно – «Тематична група назв на позначення водних об'єктів та їх частин» – *болото, річка, дамба, глибина*; діалектні *ставище, ручайок, водостій, стара річка* і характерні для окремих говірок: *кирнич, питюшник, шандори, яз*.

Отже, за характером семантичної структури досліджувані ГТ є досить специфічними. Сфера функціонування, семантичні зрушення й особливості значення впливають на ареальне закріплення ГТ. Відповідно ареальне поширення різних ГТ чи їхніх сем є нерівномірним. Дослідження народної географічної лексики має важливе значення для вирішення питань слов'янського глото- та етногенезу, оскільки у її значеннях міститься багато стабільних, консервативних даних.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Григорян Э.А. Словарь местных географических терминов болгарского и македонского языков. – Ереван, 1975. – 260 с.
2. Грищенко П.Ю. Ареальное варіювання лексики. – К., 1990. – 272 с.
3. Громко Т.В. Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини). – Кіровоград, 2000. – 175 с.
4. Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. – Київ-Кіровоград, 1999. – 224 с.
5. Малько Р.Н. Географическая терминология чешского и словацкого языков (на общеславянском фоне). – Минск.: Наука и техника, 1974. – 143с.
6. Марусенко Т.А. Материалы к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) // Полесье: Лингвистика. Археология. Топонимика. – М.: Наука, 1968. – С. 206–255.
7. Марусенко Т.А. Из наблюдений над украинскими названиями рельефов // Studia Slavica. – Budapest, 1972. – Т. XVIII (3-4). – С. 197-234.
8. Толстой Н.И. Славянская географическая терминология: Семасиологические этюды. – М.: Наука, 1969. – 262 с.
9. Черепанова Е.А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья. – Сумы, 1984. – 274 с.
10. Черепанова Е.А. Географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья (Опыт семантической классификации) // Полесский этнолингвистический сборник: Материалы и исследования. – М., 1983. – С. 173-189.
11. Яшкін І.Я. Беларускія геаграфічныя назвы: Тапаграфія. Гідралогія. – Мінск: Навука і тэхніка, 1971. – 256 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Громко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми семантики і структури діалектної лексики в українській мові.

МИФОЛОГЕМА ПСЕВДОНИМА: ВЕЛИМИР ХЛЕБНИКОВ

Елена ЖДАНОВА (Ставрополь, Россия)

У статті розглянуто сакральну семантику псевдоніма поета Велемира (Віктора Володимировича) Хлебнікова, яка пов'язана із культом слов'янського бога Велеса.

The article studies the sacred semantics of Velimir Khlebnikov's penname connected with the cult of Slavonic God Veles.

Постановка проблеми. В велимироведенні неоднократно предпринимались попытки истолковать псевдоним поэта. Н.М.Петровский указывал на бытование имени *Велимир* у славянских народов, приводя его разговорную форму – *Вельмир*, а также женский вариант – *Велимира*. В.Турбин, производя псевдоним от сочетания «велить миру» (в пользу чего свидетельствует подпись поэта под одним из писем: *Вели Мир*), сопоставляет внутреннюю